

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ЄВРОПИ В ЛОКАЛЬНИХ ВІЙНАХ І КОНФЛІКТАХ XX СТОЛІТТЯ

В даній статті уточнюються цифри втрат населення європейських країн (окрім території колишнього СРСР) в локальних війнах і конфліктах XX століття, які раніше наводилися в монографіях [1-3], причому розглядаються втрати населення окремо за період 1900 – 1939 та 1945 – 2000 років.

Упродовж 1900 – 1939 років найбільшою за кількістю людських втрат була громадянська війна в Іспанії (1936 – 1939 рр.), число загиблих у якій коливається в межах 600 тис. – 1млн. чоловік. Згідно [4, с.41] цифра 600 тис. загиблих включає в себе 120 тис. іспанців, які загинули безпосередньо в боях, 100 тис. – від політичних репресій, 50 тис. – від виснаження і т.д. Близькі цифри втрат наводяться також і в [5, с.332]: армія республіканців втратила понад 100 тис. чоловік, війська Франко – понад 70 тис., втрати інтербригад, які воювали на боці республіканського уряду перевищили 6,5 тис. чоловік.

На заниженість вказаних цифр втрат населення Іспанії в громадянській війні 1936 – 1939 рр. звернув увагу в свій час Б.Ц. Урланіс [1,2]. Офіційні дані, згідно яких армія Франко втратила 70 тис. вбитих та 353 тис. поранених [2, с.192] є заниженими з кількох причин. По-перше, сюди включені тільки втрати іспанців-бійців франкістської армії. По-друге, не включені втрати іноземних військ, які виступили на боці Франко. Відомо [3, с.14], що втрати італійських військ склали понад 6 тис. чоловік вбитими та 11 тис. пораненими. На боці Франко загинуло біля 6 тис. добровольців з Португалії [6, с.458]. В армію Франко було мобілізовано 135 тис. марокканців, хоча все населення іспанської зони Марокко складало на той час 700 тис. чоловік [7, с.98]. По-третє, воюючі сторони несли великі втрати від хвороб. Так за час війни 756 тис. солдатів франкістської армії лікувалися в госпіталях від різних хвороб, причому 70 тис. з них померли [2, с.401]. Виходячи з цього, цифра 300 тис.

військовослужбовців, які загинули з обох боків в боях громадянської війни та 150 тис., які загинули від хвороб [2, с.401] адекватно відображає розміри військових втрат в громадянській війні 1936 – 1939 рр. в Іспанії. Всього, з урахуванням втрат цивільного населення, в цій війні загинуло 1 млн. чоловік [2, с.401]. Прийємо цифру 1 млн. загиблих у громадянській війні 1936 – 1939 рр. в Іспанії, причому військові втрати ворогуючих сторін склали 45% усіх втрат. Оскільки на той час в Іспанії проживало 24 млн. чоловік, то одержуємо, що в громадянській війні 1936 – 1939 рр. загинуло біля 4,17% населення країни.

Великими були людські втрати в **греко-турецькій війні 1919–1922 рр.** Військові втрати ворогуючих сторін вбитими на полі бою та померлими від ран і хвороб склали загалом 68 тис. чоловік [2, с.190]. Греко-турецька війна 1919 – 1922 рр. характеризується великими втратами цивільного населення, і завершилася ця війна взаємною греко-турецькою етнічною чисткою. Спочатку грецька армія здійснила тотальний погром турецького населення, повністю знищивши 27 турецьких міст та 1400 сіл, в результаті чого понад 1 млн. турків залишилося без даху над головою [3, с.14; 8, с.424]. В свою чергу турки провели каральні винищувальні операції проти грецького населення (200 тис. чоловік) Самсунського, Синопського та Амасійського санджаків Малої Азії. Справжньою трагедією стала різанина греків турками в місті Ізмір у вересні 1921 року: 250 тис. греків вдалося втекти в Грецію, 100 тис. греків загинуло [6, с.408]. Вказані події призвели до того, що понад 1,4 млн. маловізьських греків змушені були рятуватися втечею у Грецію, а турки, які проживали у Греції змушені були втікати до Туреччини, хоча формально договір про взаємне переселення грецького та турецького населення було підписано тільки 24 липня 1924 року [9, с.70]. Турецька армія здійснила каральні акції проти вірменів Кілікії в результаті чого 150 тис. вірменів стали втікачами, а 20 – 22 тис. вірменів загинули [3, с.14]. Втрати цивільного грецького населення, виходячи з вищесказаного, можна наближено оцінити в 200 тис. загиблих. Турецьке населення також несло великі втрати, причому не тільки від грецьких військ, але й від громадянської війни, яка йшла в той час: загопи

комалістів воювали як проти військ турецького султана, так і придушували турецький селянський партизанський рух (літо 1920 р. – весна 1921 р.) [9, с.86]. Прийємо цифру 500 тис. загиблих в греко-турецькій війні 1919 – 1922 рр., яка наводиться в [10, с.238]. Військові втрати в цій війні склали, таким чином, 13,6% всіх втрат.

Втрати армій воюючих сторін в **Балканських війнах 1912 – 1913 рр.** проаналізовані Б.Ц. Урланісом [1, 2]. В боях загинуло 122 тис. військовослужбовців ворогуючих сторін, в тому числі 45 тис. болгарських та 50 тис. турецьких солдатів і офіцерів. Всього в Балканських війнах 1912 – 1913 рр. загинуло в боях та померло від ран і хвороб 224 тис. військовослужбовців Туреччини, Болгарії, Греції, Сербії та Чорногорії [2, с.136]. Втрати цивільного населення в Балканських війнах 1912 – 1913 рр. нам невідомі.

За період 1900 – 1939 рр. в Європі відбувся ряд локальних воєн і конфліктів, які за розмірами людських втрат були значно меншими за описані вище війни [3, с.256]. Якщо мати на увазі війни з розмахом людських втрат в 10 – 100 тис. загиблих, то за вказаний період відмітимо селянське повстання в Румунії 1907 року – 14 тис. загиблих, та повстання в Болгарії (вересень 1920 о.) – 20 тис. загиблих.

За період 1900 – 1939 рр. нами нараховано [3, с.256] 11 воєн з розмахом людських втрат в 1 – 10 тис. загиблих, в яких загинуло 57,2 тис. громадян європейських країн. Вимагає уточнення цифра втрат під час перевороту Ю.Пілуєвського в Польщі (травень 1926 р.). В джерелі [6, с.169] наводиться інформація про те, що три дні сутичок обійшлися народу країни в 1300 жертв. В даному випадку не конкретизовано, який зміст вкладеться в термін “жертви”: чи це тільки загиблі, чи це всі ті, хто постраждали під час сутичок, тобто загинули, були поранені, заарештовані і т.д. Оскільки в переважній більшості державних переворотів ХХ століття кількість загиблих в дуже рідких випадках перевищувала 100 чоловік, можна припустити, що мова йдеться про другий випадок. Тобто кількість загиблих під час перевороту 1926 року не перевищує сто чоловік.

За вказаний вище період нами нараховано 9 конфліктів з розмахом людських втрат в 100 – 1 тис. загиблих, в яких

загинуло 2,6 тис. чоловік. Попередні результати можна об'єднати в нижченаведену таблицю.

Таблиця 1.

Розмах людських втрат у війні	Кількість воєн і конфліктів	Кількість загиблих	
		тис. чол.	в %
1 млн. і більше	1	1000	55,44
100 тис. – 1 млн.	2	724	40,14
10 тис. – 100 тис.	2	34	1,88
1 тис. – 10 тис.	11	43,2	2,39
100 – 1 тис.	9	2,6	1,14
Всього	25	1803,8	100

За період 1900 – 1939 рр. відбувся ще ряд конфліктів, втрати у яких були незначними. Це такі конфлікти, як Краківське повстання в Польщі (серпень 1923 р.) – 5 загиблих, бої в місті Парма (Італія, серпень 1922 р.) – 39 вбитих та 150 поранених [11, с.191, 349], та ряд інших. Проте вказані цифри втрат мало впливають на результуючу цифру 1,804 млн. загиблих в локальних війнах і конфліктах в країнах Європи упродовж 1900 – 1939 років. З іншого боку, якщо би була відомою кількість загиблих цивільних громадян у Балканських війнах 1912 – 1913 рр., то згадувану вище цифру втрат можна би було підкоректувати.

За період 1945 – 2000 рр. нами нараховано [3, с.264] 12 локальних воєн і конфліктів, які відбулися в країнах Європи. Найбільш масштабною за кількістю людських втрат була громадянська війна в Греції (1946 – 1949 рр.). В спеціальному дослідженні Кирьякідіса Г.Д. [12, с.356] наведена цифра загальної кількості загиблих у цій війні: загинуло 154 тис. чоловік та ще 6 тис. страчено за вироками трибуналів. Разом, таким чином, загинуло 160 тис. чоловік. На жаль, точно не відома кількість військових втрат у цій війні, хоча без сумніву вони були великими. Наприклад, тільки в боях за гору Граммос влітку 1948 року урядові війська втратили 5125 чоловік вбитими та 16 тис. пораненими [1, с.250], за перше півріччя 1949 року урядові війська втратили 15,7 тис. чоловік вбитими [2, с.251]. Можна наближено вважати, що в цій війні військові втрати склали близько половини всіх втрат.

Громадянська війна в Польщі (1945 – 1948 рр.) забрала життя в 30 тис. громадян цієї країни, причому загинуло 12 тис. солдатів Війська Польського, працівників міліції та співробітників служби безпеки, 8 тис. опозиціонерів та 10 тис. цивільних громадян [13, с.308]. Таким чином, військові втрати склали дві третини всіх втрат. Складовою частиною цієї війни були бойові дії загонів УПА проти сил Війська Польського на південному сході країни. Відомо [14, с.367], що в цих бойових діях загинуло понад 4 тис. українців, в тому числі загинуло 1,5 тис. бійців УПА, а решту – 2,5 тис. загиблих склали підпільники та цивільне населення. Польські втрати склали 2196 загиблих, в тому числі 997 військовослужбовців, 600 міліціонерів та 599 цивільних громадян. Таким чином, в боях на південному сході Польщі загинуло понад 6 тис. чоловік, що склало 20 % всіх втрат у громадянській війні в цій країні. Із 30 тис. загиблих у громадянській війні 1945 – 1948 рр. в Польщі, 4 тис. загиблих (понад 13%) склали українці.

Серед конфліктів з розмахом людських втрат в 1 – 10 тис. загиблих відмітимо такі. Під час подій 1956 року в Угорщині загинуло 2,7 тис. та було поранено понад 20 тис. громадян цієї країни [3, с.61]. На квітень 1998 року, за 29 років збройної боротьби, загинуло 3248 чоловік в Північній Ірландії [15, с.53]. Таким чином, в Північній Ірландії, упродовж 1969 – 2000 рр. загинуло близько 3,3 тис. чоловік та понад 37 тис. було поранено, причому військові втрати склали 29,7% всіх втрат [3, с.61]. В колишній НДР (Східна Німеччина) під час повстання в Берліні (1953 р.) та спроб нелегально перейти в Західну Німеччину загинуло загалом 1,1 тис. чоловік. В Румунії, під час революції проти диктатури Чаушеску, загинули 1033 чоловік та понад 2 тис. були поранені, в Албанії під час повстання 1997 року загинуло 1,5 тис. чоловік [3, с.62 – 63].

В Югославії в 1948 – 1953 рр. під час прикордонних інцидентів загинуло 2 тис. чоловік [6, с.487]. Після закінчення бомбардувань Югославії авіацією НАТО в 1999 році налічувалися такі цифри втрат: 1,5 тис. загиблих, в тому числі 500 військових [8, с.537], понад 1,7 тис. загиблих та 10 тис. поранених, понад 2 тис. загиблих та 5 тис. поранених [16]. Проте ці цифри втрат виявилися заниженими через їх неповний

облік. За офіційними даними втрати Югославії склали понад 2,5 тис. вбитих, причому 25% склали військові втрати [3, с.63], або більш точно [17, с.42] загинуло 462 військовослужбовців, 114 поліцейських та 2 тис. цивільних осіб. Разом, таким чином, загинуло 2576 чоловік. До вказаної цифри втрат ще треба додати щонайменше 100 албанських бойовиків, які загинули в цей час на південних кордонах Югославії [3, с.63]. Таким чином, всього в березні-травні 1999 року в Югославії загинуло коло 2,7 тис. чоловік.

За період 1945 – 2000 рр. в Європі відбувся ще ряд дрібних конфліктів з розмахом людських втрат у 100 – 1 тис. загиблих. Так під час переходу загонів УПА через територію Чехословаччини (червень – листопад 1947 р.) з обох боків загинуло понад 100 чоловік, під час вступу військ Організації Варшавського Договору (серпень 1968 р.) на території Чехословаччини загинуло 94 та було поранено 345 громадян країни [3, с.61 – 62]. В Польщі під час заворушень 1956, 1970 та 1981 років загинуло загалом 119 чоловік [3, с.60].

Об'єднаємо одержані результати за проміжок 1945 – 2000 рр. в таку таблицю:

Таблиця 2.

Розмах людських втрат у війні	Кількість воєн і конфліктів	Кількість загиблих	
		тис. чол.	в %
1 млн. і більше	-	-	-
100 тис. – 1млн.	1	160	78,2
10 тис. – 100 тис.	1	30	14,6
1 тис. – 10 тис.	7	14,3	6,99
100 – 1 тис.	3	0,3	0,15
Всього:	12	204,6	100

Звівши разом одержані дані за часові проміжки 1900 – 1939 та 1945 – 2000 рр. приходимо до такої результуючої таблиці.

Таблиця 3.

Розмах людських втрат у війні	Кількість воєн і конфліктів	Кількість загиблих	
		тис. чол.	в %
1 млн. і більше	1	1000	49,79
100 тис. – 1млн.	3	884	44,02

Таблиця 3 (продовження).

10 тис. – 100 тис.	5	64	3,19
1 тис. – 10 тис.	18	57,5	2,86
100 – 1 тис.	12	2,6	0,14
Всього:	37	2008,4	100

Отже, протягом ХХ століття в Європі в локальних війнах і конфліктах загинуло 2008,4 тис. чоловік, причому за період 1900 – 1939 рр. загинуло 1803,8 тис. чоловік (89,81% всіх втрат), а за період 1945 – 2000 рр. загинуло 204,6 тис. чоловік (10,19% всіх втрат). Серед 37 локальних воєн та конфліктів до міждержавних можна віднести Балканські війни 1912 – 1913 рр., греко-турецьку війну 1919 – 1922 рр., збройне повстання в Угорщині (1956 р.), ввід військ ОВД в Чехословаччину (1968 р.) та бомбардування Югославії авіацією НАТО (1999 р.), на які припадає 729,5 тис. загиблих (36,32% всіх втрат). Решта 32 – це громадянські та національно-визвольні війни і конфлікти. До національно-визвольних воєн можна віднести 5 воєн (Лінденське повстання в Македонії 1903 р., антитурецьке повстання в Албанії 1911 – 1912 рр., Дублінське повстання в Ірландії 1916 р., війну в Фінляндії 1918 р. та Татарбунарське повстання 1924 р. в Бессарабії) в яких загинуло загалом 22,2 тис. чоловік [3, с.256] (1,1% всіх втрат).

Отже з 37 локальних воєн і конфліктів, які відбулися в Європі протягом ХХ століття 5 – це міждержавні війни, в яких загинуло 729,5 тис. чоловік (36,32% всіх втрат), 5 – національно-визвольні війни і повстання – 22,2 тис. загиблих (1,1% всіх втрат), 27 – громадянські війни і конфлікти – 1256,7 тис. загиблих (62,58% всіх втрат). В трьох найбільших за розмірами людських втрат війнах – Балканських, греко-турецькій та громадянській війні в Іспанії військові втрати склали 742 тис. загиблих. В решті воєн і конфліктів військові втрати за нашими підрахунками перевищили 100 тис. чоловік. Таким чином, військові втрати у локальних війнах та конфліктах ХХ століття в Європі перевищили 842 тис. загиблих (41,92% всіх втрат).

Визначимо тепер втрати населення європейських країн від рук терористичних режимів, терористичних організацій та в етнічних конфліктах. Після перемоги в громадянській війні в Іспанії (1936 – 1939 рр.) режим генерала Франко почав масове

винищення своїх політичних супротивників. Втрати населення Іспанії від терористичної диктатури генерала Франко в 1939 – 1949 рр. в Іспанії обчислені нами в 200 тис. загиблих [3, с.38]. В **Німеччині** після приходу нацистів до влади і до початку Другої світової війни, тобто за період з 30.01.1933 року і до 1.09.1939 року в гітлерівських концтаборах було знищено 14 тис. в'язнів [9, с.53]. Додамо, що під час "Ночі довгих ножів" (30.07.1934 р.) гітлерівцями було знищено понад 150 лідерів організації штурмовиків на чолі з їх вождем Ернстом Ремом, а всього в той час загинуло 1 тис. чоловік [18, с.125]. Під час європейських погромів "кришталеної ночі" (9 – 10.11.1938 р.) загинуло 36 чоловік та ще 36 були поранені [18, с.126]. Таким чином, в Німеччині, в 30-х роках загинуло понад 15 тис. чоловік.

Якщо вести мову про втрати населення європейських країн від діяльності терористичних організацій, то від рук баскської сепаратистської організації ЕТА в Іспанії (1969 – 2000 рр.) загинуло понад 800 чоловік [3, с.63], від рук організації "Червоні бригади" в Італії (1969 – 1986 рр.) – 400 чоловік [3, с.63], в Західній Німеччині від терористичної організації RAF (фракція Червоної Армії) в 1971 – 1993 рр. загинуло 30 чоловік [3, с.64]. Жертвами терористичної організації ГРАПО в Іспанії та Франції за 24 роки її діяльності стали 80 чоловік [19]. Підсумовуючи наведені вище цифри, одержуємо, що жертвами діяльності терористичних організацій стали понад 1,3 тис. громадян європейських країн. Точна кількість загиблих від рук терористичної організації Фронт національного визвольного Корсіки (ФНВК) нам на жаль невідома.

У **Великобританії** протягом 1976 – 1983 рр. в расових конфліктах загинуло 25 вихідців з Азії, а у **Франції** упродовж 1980 – 1987 рр. в етнічних конфліктах загинуло 104 араби [3, с.64]. **Югославія** в 90-ті роки була зоною етнічних конфліктів на європейському континенті. В другій половині 80-х років в краї Косово в сербо-албанських етнічних зіткненнях загинуло 150 чоловік [3, с.64].

Далі етнічний конфлікт в Югославії розвивався так. В 1991 році, під час боїв Югославської Народної Армії (ЮНА), яка складалася головним чином з сербів, в Словенії з силами місцевої самооборони, яка складалася з словенців, загинуло 64

та було поранено 325 чоловік [3, с.64]. Близькі дані наводяться в [20, с.350]: 61 вбитий та 315 поранених під час конфлікту в Словенії. Після цього етнічний конфлікт перекинувся на Хорватію. Нами в [3, с.64] людські втрати під час конфлікту в Хорватії (1991 – 1993 рр.) оцінені в 10 тис. загиблих. Але вони виявилися заниженими. Публікувалися ще дані про 15 тис. та 20-30 тис. загиблих в Хорватії під час етнічного конфлікту 1991 – 1993 рр. [21, 22, с.232]. Ми будемо опиратися на офіційні дані, наведені в [20, с.363]: під час етнічних зіткнень в Хорватії (червень 1991 – кінець січня 1993 р.) ЮНА втратила 1279 чоловік вбитими, втрати хорватських військ склали 6651 вбитого, 24028 поранених, та ще понад 12 тис. пропали безвісти. Всього ж з урахуванням втрат цивільного населення загинуло 30 тис. чоловік. В серпні 1994 року в Хорватії, в районі Сербської Країни бої відновилися знову. Втрати хорватської армії в цих боях були невеликими і склали 118 вбитих і 620 поранених [3, с.65]. Операція хорватської армії в Сербській Країні обернулася етнічною чисткою: практично все сербське населення цього краю (250 тис. чоловік) перетворилося на біженців, причому 15 тис. з них загинули [20, с.384]. Отже, кількість загиблих в Хорватії в 1991 – 1994 рр. можна оцінити в 45 тис. чоловік.

Великі втрати мали місце під час етнічного конфлікту в Боснії і Герцеговині, який тривав 43 місяці (1992 – 1995 рр.). Мінімальна цифра втрат наведена в [16]: загинуло в Боснії 130 – 150 тис. чоловік, з яких 100 тис. – мирні жителі. Максимальна цифра втрат – 300 тис. жертв наведена в [21]. Таким чином, кількість загиблих в етнічному конфлікті в Боснії коливається в межах 130 – 300 тис. чоловік. Прийmemo середню цифру втрат, наведену в [3, с.64]: 200 тис. вбитих та 600 тис. поранених під час етнічного конфлікту в Боснії.

В етнічному конфлікті в краї Косово з жовтня 1998 року і по квітень 1999 року загинуло понад 2,5 тис. албанців [3, с.65]. Після введення до Косова міжнародних сил KFOR ситуація ще довгий час залишалася напруженою; з березня 1999 року і до березня 2000 року в Косово загинуло 911 чоловік [3, с.65]. Таким чином, під час етнічного конфлікту в Косово (1998 – 2000 рр.) загинуло 3,4 тис. чоловік. Трохи більша цифра – 5 тис.

загиблих в Косові наводиться в [17, с.42], причому 380 тис. албанців-косоварів втекли до Албанії та 175 тис. – до Македонії.

Таким чином, в етнічних конфліктах, які мали місце на протязі 90-х років на території колишньої Югославії загинуло понад 255,2 тис. чоловік. Всього в ХХ столітті від рук диктаторських режимів, терористичних організацій та в етнічних конфліктах в країнах Європи загинуло 417,6 тис. чоловік, в тому числі жертви режиму Франко в Іспанії склали 200 тис. загиблих (42,4% всіх втрат), в Югославії в етнічних конфліктах загинуло 255,2 тис. чоловік (54,11% всіх втрат). Отже, втрати народів Іспанії та колишньої Югославії склали 94,51% всіх втрат народів Європи від рук диктаторських режимів, терористичних організацій та в етнічних конфліктах.

На початку нового, третього тисячоліття, етнічний конфлікт між албанцями та македонцями мав місце у Македонії. Жертвами цього конфлікту стало 300 чоловік, нараховувалося 100 тис. біженців, загинуло в цьому конфлікті 100 чоловік [23].

Таким чином, в ХХ столітті населення країн Європи втратило в локальних війнах і конфліктах, від рук диктаторських режимів, від терористичних організацій та в етнічних конфліктах 2,48 млн. чоловік загиблих, в тому числі в локальних війнах і конфліктах загинуло 2008,4 тис. чоловік (80,98% всіх втрат), а в етнічних конфліктах, від рук диктаторських режимів та терористичних організацій загинуло 417,6 тис. чоловік (19,02% всіх втрат).

1. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. – М.: Соцгиз, 1960. – 566 с.
2. Урланис Б.Ц. История военных потерь. – М.: Полигон – АСТ, 1998. – 558с.
3. Лавер О.Г. Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті. Статистичне дослідження. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2002. – 304с.
4. Всемирная история войн. Книга четвертая. – СПб – М.: Полигон, 1998. – 1117 с.
5. Дубровская О.Н. Краткая история войн и сражений. – М.: РИПОЛ-КЛАССИК, 2002. – 480 с.
6. Мусский И.А. Сто великих диктаторов. – М.: Вече, 2000. – 656 с.

7. Вопросы истории. – 1973. – №7.
8. Соколов Б.В. Сто великих войн. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
9. Всемирная история. Даты и события. – М.: Международные отношения, 1968. – 320 с.
10. Collier's encyclopedia. The Crowell – Collier Publ. Comp., v.23, 1962.
11. Всемирная история. Том 21. – Минск: Харвест – М.: АСТ, 2000. – 415 с.
12. Кирьякидис Г.Д. Гражданская война в Греции. – М.: Наука, 1972. – 374 с.
13. Валиховский Т. У истоков борьбы с контрреволюционным подпольем в Польше. – К.: Наукова думка, 1984. – 312 с.
14. Ткаченко С.Н. Повстанческая армия. (Тактика борьбы). – М.: АСТ, 2000. – 512 с.
15. World Almanac and book of facts. 1999. – World Almanac Books. – 1008 p.
16. Новая и новейшая история. – 2001. – №3, с. 37; Общественные науки и современность. – 2002. – №1. – с.102.
17. World Almanac and book of facts. 2000. – World Almanac Books. – 1024 p.
18. История ХХ века. Зарубежные страны. – М.: Аванта, 2002. – 448 с.
19. Известия в Украине. – 2002. – 20.07.2002. – с.6.
20. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик ? (Историческая судьба Югославии в ХХ веке). – М.: Гэя итерум, 2000. – 480 с.
21. Эхо планеты. – 2001. – №26. – с.12.
22. Мяло К.Г. Россия и последние войны ХХ века. (1989 - 2000). К истории падения сверхдержавы. – М.: Вече, 2002. – 480 с.
23. Новое время. – 2001. – №37. – с.29; Известия в Украине. – 2002. – 17.09. – с.7.